

hânenin batısında avlu zemini altında yer alan halvethâne de Ahmed Yesevî'den beri süregelen tahtanî halvethâne geleneğinin XIX. yüzyılda hâlâ canlılığını koruduğunu göstermektedir.

İslâm mimarisi tarihinde henüz yeterince araştırılmamış bir konu teşkil eden halvethâneleri şimdilik ibadet hacmine bağımlı olanlar ve ibadet hacminden bağımsız olanlar şeklinde iki ana grupta toplamak mümkündür. Halvetin kökeninde, Hz. Mûsâ'nın Tûr dağındaki kırk günlük halvetinin yanı sıra Hz. Muhammed'in

sünneti olan itikâfın bulunduğu bilindiğine göre tarikat yapılarında, namazların farzları ve sünnetleriyle taat hükmündeki zikirlerin ifa edildiği mekânlara bağımlı olan halvethâneleri Hz. Peygamber'in Mescid-i Nebevî'nin hariminde özellikle ramazan aylarında gerçekleştirdiği itikâfların, bağımsız halvethâneleri de Hz. Mûsâ'nın Tûr dağındaki halvetinin ve Hz. Muhammed'in Hira dağındaki (Cebelünur) itikâflarının tasavvuf ehlince sahip çıkmış ve yüzyıllarca yaşatılmış mirası olarak değerlendirmek gerekir.

BİBLİYOGRAFYA :

Ahmed-i Yesevî: Divân-ı Hikmet'ten Seçmeler (haz. Kemal Eraslan), Ankara 1991, s. 304; Eflâki, *Menâkıbü'l-Ârifin*, I, 294, 551; a.e.: *Âriflerin Menkıbeleri*, I, 284, 533; Yazıcıoğlu Mehmed, *Muhammediye* (haz. Âmil Çelebioğlu), İstanbul 1975, I, 16; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1971, s. 5, 29-30, 58-60, 74-78; Ayverdi, *Osmanlı Mi'marisi*, III-IV, 26-33; Oktay Aslanapa, *Türk Sanatı*, İstanbul 1972-73, II, 170-173; T. N. Senigova, "Unikal'noe kul'tovo sorujenie v rayone g. Turkestana", *Proslou Kazaxstana po arheologičeskimu istočnikovu*, Alma-Ata 1976, s. 112-113; Rahmi Serin, *İslâm Tasavvufunda Halvetilik ve Halvetiler*, İstanbul 1984, s. 69, ayrıca bk. tür.yer.; D. Behrens-Abouseif, *Islamic Architecture in Cairo*, Leiden 1989, s. 66-67; a.mlf., "Four domes of the late Mamluk period", *Isl.*, XVII (1981), s. 191-201; a.mlf., "An Unlisted Monument of the Fifteenth Century: the Dome of Zâviyat al-Damirdas", a.e., XVIII (1982), s. 105-121; a.mlf., "Sufi Architecture in Early Ottoman Cairo", a.e., XX (1984), s. 103-114; a.mlf., "The Takiyyat Ibrahim al-Kulshani in Cairo", *Muqarnas*, V, Leiden 1988, s. 43-60; Beyhan Karamağaralı, "Ereğli Şeyh Şihâbüddin Sühreverdî Külliyesi Kazısı", *VII. Vakıf Haftası (5-7 Aralık 1989)*, Ankara 1990, s. 255-278; G. Goodwin, *A History of Ottoman Architecture*, London 1992, s. 83, 414-416; Semavi Eyice, "Konya ile Sille Arasında Akmanastr-Manâkib al-Ârifin'deki Deyr-i Eflâton", *ŞM*, VI (1966), s. 135-160; a.mlf., "Akmanastr Efendi", *DİA*, II, 281-282; Emel Esin, "Merkez Efendi (h. 870/1465 sıraları - 959/1551) ile Şah Sultan Hakkında Bir Hâşiye", *TM*, XIX (1980), s. 69-72; Pakalın, I, 370-373, 713-716; Âmil Çelebioğlu, "Ahmed Bican", *DİA*, II, 50; Kemal Eraslan, "Ahmed Yesevî", a.e., II, 160-161; M. Baha Tanman, "Küçük Efendi Külliyesi", *DBİst.A*, V, 150-152; a.mlf., "Merkez Efendi Külliyesi", a.e., V, 396-400; a.mlf., "Ramazan Efendi Camii ve Tekkesi", a.e., VI, 301-303; a.mlf., "Şeyh Vefa Külliyesi", a.e., VII, 173-176; a.mlf., "Tahir Ağa Tekkesi", a.e., VII, 189-190.

M. BAHA TANMAN

HALVETÎ, Cemâleddin

(bk. CEMÂL-i HALVETÎ).

HALVETÎ, Ömer b. Ekmeleddin

(bk. ÖMER el-HALVETÎ).

HALVETİYYE

(الخلوتية)

Ömer el-Halvetî'ye

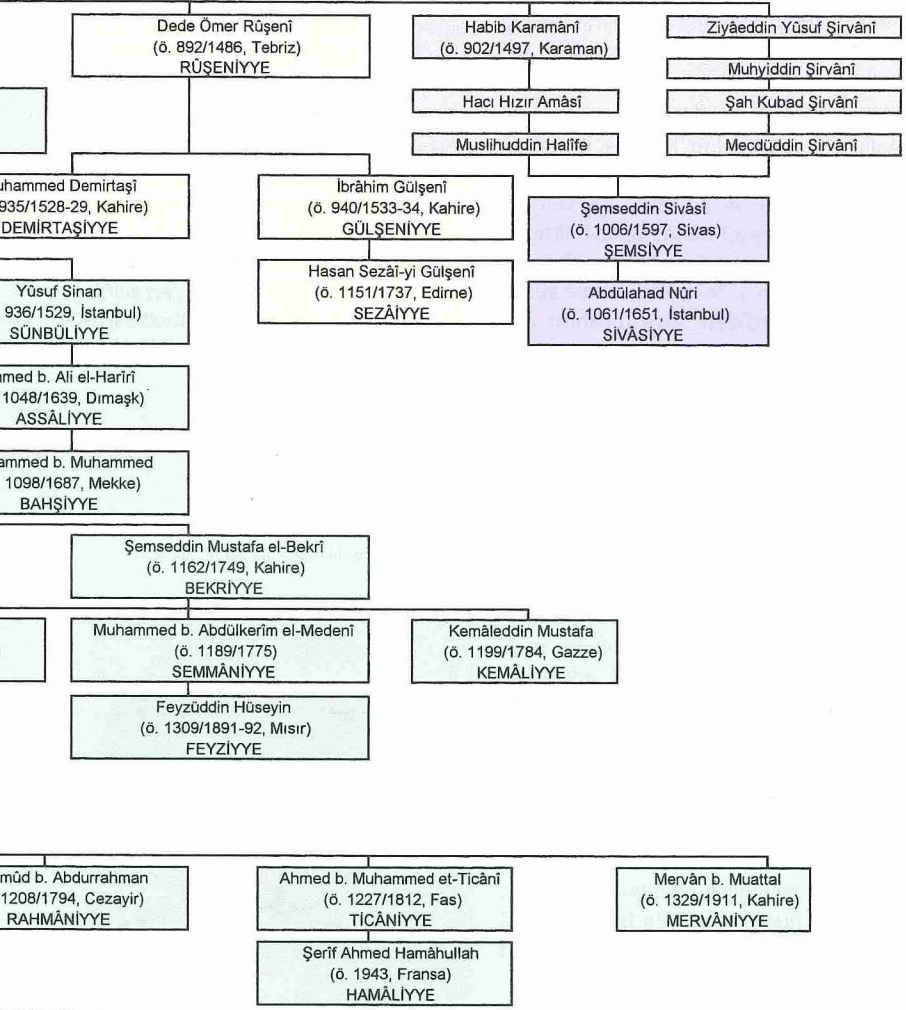
(ö. 800/1397-98)

nisbet edilen

İslâm dünyasının en yaygın tarikatı.

Hazar denizinin güneybatısında bulunan Geylân bölgesindeki Lâhicân'da doğup büyüyen Ömer el-Halvetî, İbrâhim Zâhid-i Geylânî'nin halifesi olarak Hâ-

Ömer el-Halvetî'den Yahyâ-yı Şîrvânî'ye ulanan Halvetiyye silsilesiyle tarikatın dört ana şubesi ve bunların kollarını gösteren şema

rizm'de irşad faaliyetinde bulunan amcası Ahî Muhammed Halvetî'ye (ö. 780/1378-79) intisap etmiş, onun ölümünden sonra da irşad makamına geçmiştir. Ömer el-Halvetî, daha sonra Karakoyunlu hâkimiyetinde bulunan Tebriz'e giderek irşad faaliyetini burada sürdürmüştür. Tarikat silsilesi, Ahî Muhammed vasıtasıyla İbrâhim Zâhid-i Geylânî'ye nisbet edilen, ancak kurumlaşmış bir tarikat halini almayan Zâhidîyye silsilesiyle birleşir. Silsile, İbrâhim Zâhid-i Geylânî'nin halifesi Sadreddin Erdebîlî'de Safeviyye, Ömer el-Halvetî'de Halvetiyye tarikatına dönüşmüştür. Safeviyye'den Bayramiyye, Bayramiyye'den Celvetiyye tarikatı doğmuş, kendisinden birçok şubenin meydana çıktığı Halvetiyye ise İslâm dünyasının en yaygın tarikatı olmuştur. Ömer el-Halvetî'nin vefatından sonra tarikatın silsilesi Ahî Mîrem (Emre, ö. 812/1409), Hacı İzzeddin (ö. 828/1425), Sadreddin-i Hiyâvî (ö. 860/1455) şeklinde devam ederek tarikatın ikinci piri, bir bakıma gerçek kurucusu olan Seyyid Yahyâ-yı Şîrvânî'ye ulaşmıştır. Halvetiyye tarikatında önemli yerleri olan Ahî Muhammed Geylân'daki Herî'de vefat etmiş, Ömer el-Halvetî yine bu bölgedeki Lâhicân'da doğmuş, Yahyâ-yı Şîrvânî ise Şamahî'da doğup

868'de (1463-64) Bakû'de vefat etmiştir. Bu sebeple Halvetiyye tarikatı Azerbaycan'da kurulmuş, gelişmiş ve buradan Anadolu'ya, Anadolu'dan da Balkanlar, Suriye, Mısır, Kuzey Afrika, Sudan, Habeşistan ve Güney Asya'ya yayılmıştır. Halvetiyye Anadolu'ya Sadreddin Hiyâvî'nin halifelerinden Amasyalı Pîr İlyas tarafından getirilmiştir. Yahyâ-yı Şîrvânî'nin en önemli halifeleri Dede Ömer Rûşenî, Rûşenî'nin ağabeyi Alâeddin Ali, Pîr Şükruallah Ensârî, Habîb Karamânî, Muhammed Bahâeddin Erzincânî ve Ziyâeddin Yûsuf Şîrvânî'dir. Habîb Karamânî vasıtasıyla Halvetiyye'de bir kol daha meydana gelmiştir. Bu kol, tarikatı Anadolu'nun çeşitli bölgelerine yayan Karamânî'nin en önemli halifesi Cemal Halife diye bilinen Cemâleddin İshak Karamânî (ö. 933/1527) vasıtasıyla İstanbul'a da yayılmıştır.

Halvetiyye tarikatı Rûşeniyye (kurucusu Dede Ömer Rûşenî, ö. 892/1487), Cemâliyye (kurucusu Cemâl-i Halvetî, ö. 899/1494), Ahmediyye (kurucusu Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin, ö. 910/1504) ve Şemsiyye (kurucusu Şemseddin Sivâsî, ö. 1006/1597) şeklinde dört ana kola ayrılmış, bu kollardan çeşitli şubeler meydana gelmiştir.

Halvetiyye'de seyrü sülûk yedi isimle (lâ ilâhe illallah, Allah, hû, hak, hay, kayyûm, kakhâr) yapılır. Harîrîzâde tarikatın esasını kelime-i tevhid zikri, açık ve gizli yedi isimle meşgul olma, vekâyi' ilmiyle kalbi tasfiye ve tabirle te'vil şeklinde özetler (*Tibyân*, I, 343). Yedi isimle sülûk Ömer el-Halvetî'den önce İbrâhim Zâhid-i Geylânî tarafından uygulanmıştır. Halvetiyye şubelerinin kurucuları olan şeyhler kendi ictihadlarına göre esmâ sayısını azaltıp çoğaltmışlardır. Meselâ Dede Ömer Rûşenî vehhâb, fettâh, vâhid, ahad, samed; Şemseddin Sivâsî de kâdir, kavî, cebbâr, mâlik, vedûd isimlerini ekleyerek bu sayıyı on ikiye çıkarmışlardır. Nûreddin Cerrâhî ilk yedi isme usul, sonraki beş isme alîm ve azîm isimlerini de ekleyerek "fûrû" adını vermiş, ayrıca tebdîlât ve tebeddülât adıyla on dört isim daha ekleyerek sayıyı yirmi sekiye ulaştırmıştır (bk. *DİA*, VII, 418).

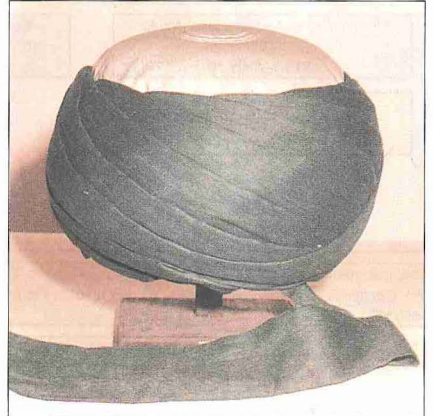
Yedi isme karşılık nefsin emmâre, levvâme, mülhime, mutmainne, râziye, marziyye ve kâmile olmak üzere yedi sıfatı vardır. Sıfatlarla sülûkün türleri, âlemler, haller, mahaller, vâridler, şühûdlar, isimler ve nurlar arasında belli bir ilişki vardır. Meselâ birinci makamda nefsin sıfatı "emmâre", sülûkün türü "seyr ilelah", âlemi "şehâdet", hali "zevk", mahal-

li "sadr", vâridi "şeriat", şühûdü "tevhîd-i ef'âl", ismi "lâ ilâhe illallah", nuru "ma'vi"dir. İkinci makamın da kendine has sıfatı, seyri, âlemi, hali, mahalli, vâridi, şühûdü, ismi, rengi ve nuru vardır. Bu durum değişerek yedinci makama kadar devam eder. Sûfilere göre Allah ile kulu arasında bazısı zulmetten, bazısı nurdan yetmiş bin perde vardır. Yedi makamdan her birine on bin perde düşer. Müridin bir üst makama geçebilmesi için on bin perdeyi aşması gerekir.

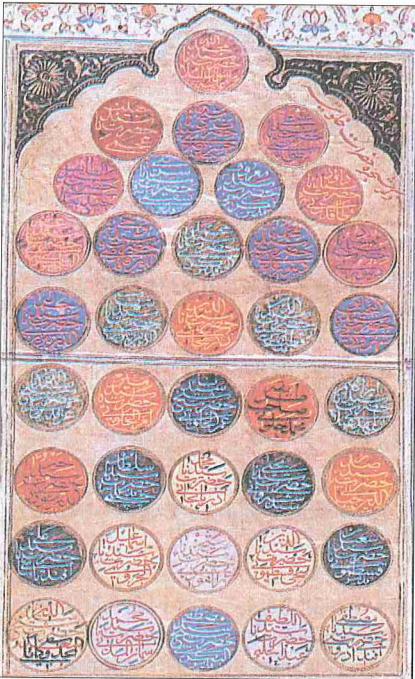
Halvetiyye tarikatında müridin her gün tek başına okuduğu zikirler, dualar ve virdler vardır. Bunlar haftanın günlerine göre değişir. Yahyâ-yı Şîrvânî'nin *Virdü's-settâr*'ının okunmasına önem verilir. Ayrıca haftanın belli günlerinde tekkelerde cehrî olarak topluca icra edilen zikre "darb-ı esmâ, devran, hadrâ" gibi isimler verilir. Devranda ilâhiler okunur. Oturarak bir halka oluşturan müridler zikre ayakta devam eder, daha sonra da devrana başlarlar (bk. *DEVİRAN*). Zikir yapılırken mûsikîye önem verilir ve başta ney, kudüm ve def olmak üzere çeşitli mûsikî aletleri kullanılır. Bundan dolayı kendilerine karşı çıkan bazı âlimlerin itirazlarını reddetmek için Halvetîler devranı savunana eserler yazmışlardır.

Halvetiyye'de nefsin kötülükten ve günahlardan arındırılması esastır. Bunun yolu da dille, kalple, ruhla ve sırta yapılan zikirdir. Genellikle tasavvufta önem verilen az yeme, az konuşma, az uyuma, inzivâ, zikir, fikir, şeyhe gönülden bağlı olma ilkelerine Halvetîlik'te hassasiyetle uyulur. Müşâhede mertebesine ulaşmak için mücâhede şarttır.

Halvetiyye tacı
(İstanbul Belediye Müzesi, Envanter nr. 3096/9)

Halvetiyye tarikatı seçeresi (*Oriental Miniatures*, Tashkent 1980, s. 67)

Halvetiyye'nin birçok kolu Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşünden etkilenmiş, bu etki Ahmediyye kolunun Misriyye şubesinin kurucusu Niyâzî-i Mısırlî'de en ileri dereceye ulaşmıştır. Bu etkiyi yaygınlaştıran Niyâzî-i Mısırlî Halvetiyye dışında diğer bazı tarikatları da etkilemiştir.

Halvetî tekkeleri 1925'te Türkiye'de tekkelerin kapatılmasıyla faaliyetlerine resmen son vermişlerse de bazan gizli, bazan açıktan zikir ve âyinlerini icra etmeye devam etmişlerdir. Bu tarikatın birçok kolu bugün Türkiye, Suriye, Mısır, Balkanlar ve Kuzey Afrika ülkelerinde faaliyetlerini sürdürmektedir.

BİBLİYOGRAFYA :

Lâmî, *Nefehât Tercümesi*, s. 571, 579; Hulvî, *Lemezât-ı Hulviyye* (haz. M. Serhan Tayşî), İstanbul 1993; Muhibbî, *Hulâsâtü'l-eşer*, I, 250, 389, 399; Sarı Abdullah Efendi, *Semerâtü'l-fuâd*, İstanbul 1290, s. 138-145; Zebîdî, *İkd*, s. 71; Harîrîzâde, *Tibyân*, I, 343, 377; Hüseyin Vassâf, *Sefîne*, II, 91, V, 244; Yûsuf Sinan Efendi, *Menâkıb-ı Şerîf ve Tarikatnâme-i Pirân ve Meşâyih-i Tarikat-ı Aliyye-i Halvetiyye*, İstanbul 1290; Muhammed el-Mekkî, *en-Nefhatü'r-rahmâniyye fi menâkıbü ricâli'l-Halvetiyye*, İstanbul 1327; *Tomar-Halvetiyye*, tür.yer.; B. G. Martin, "A Short History the Khalwati Order of Dervishes", *Scholars, Saints and Sufis* (ed. Nikki R. Keddie), London 1972, s. 275-305; J. S. Trimmingham, *The Sufi Orders in Islam*, Oxford 1975, s. 74-78; F. De Jong, *Turuq and Turuq-linked Institutions in Nineteenth Century Egypt*, Leiden 1978, s. 9-12; a.mlf., "Khalwatiyya", *El*² (İng.), IV, 991; N. Clayer, *L'Albanie pays des dervishes*, Berlin 1990; a.mlf., *Mystiques, état et société les Halvetis dans l'aire balkanique de la fin du XVe siècle à nos jours*, Leiden 1994; H. T. Noris, *Islam in the Balkans*, London 1993, s. 110; A. Popovic, *Balkanlar'da İslâm* (trc. Komisyon), İstanbul 1995; Reşat Öngören, *XVI. Asırda Anadolu'da Tasavvuf* (doktora tez), 1996, *Mû Sosyal Bilimler Enstitüsü*, s. 16-87; H. J. Kissling, "Aus der Geschichte des Chalwetijje Ordens", *ZDMG*, CII (1953), s. 233-289; Tahsin Yazıcı, "Fetihten Sonra İstanbul'da İlk Halvetî Şeyhleri", *İstanbul Enstitüsü Dergisi*, II, İstanbul 1956, s. 87-113; E. Bannerth, "La Khalwatiyya en Egypt", *MIDEO*, VIII (1964-66), s. 1-75; Şenay Yola, "Cerrâhiyye", *DİA*, VII, 418; M. Ba-ha Tanman, "Halvetîlik", *DBİst.A*, III, 533.

SÜLEYMAN ULUDAĞ

HÂM

(حام)

Hız. Nûh'un oğullarından biri.

Kur'ân-ı Kerîm'de Hâm'dan bahsedilmeyiz. Tevrat'ta, Hz. Nûh'un üç oğlundan biri olarak genellikle Sâm ve Yâfes arasında zikredilmekle birlikte (Tekvîn, 5/32;

6/10; 7/13; 10/1; I. Tarihler 1/4) Nûh'un küçük oğlu olduğu belirtilir (Tekvîn, 9/24). Hz. Nûh 500 yaşını geçtikten sonra doğan Hâm (Tekvîn, 5/32), tûfandan önce evli olan diğer kardeşleri gibi eşiyile birlikte gemiye binmiştir (Tekvîn, 7/13). Tevrat'taki bilgilere göre tûfandan sonra üzüm yetiştiren ve şarap imal eden Nûh bir defasında iyice sarhoş olup çadırında çıplak kalmış, babasını çıplak durumda gören Hâm dışarıdaki kardeşlerine durumu haber vermiş, onlar da bir elbise getirerek babalarına giydirmişlerdir. Sarhoşluğun etkisinden kurtulan Nûh Hâm'ın kendisine ne yaptığını anlayınca onun oğlu Ken'ân'ı lânetlemiştir (Tekvîn, 9/20-27).

Hâm'ın işlediği suçun mahiyetiyle, kendisinin değil oğlu Ken'ân'ın lânetlenmesinin sebebi Tevrat'ta bildirilmemekte, ancak yahudi tefsirlerinde çeşitli yorumlar yer almaktadır. Yahudi din bilginleri, işlenen suçla verilen ceza arasında bir uygunluk bulunduğunu savunurlar. Bu konuda çeşitli yorumlar yapılmıştır. Bunlardan birine göre Hâm, babasını çıplak görünce dördüncü bir oğlu sahibi olmasını önlemek için onu hadım etmiş, Nûh da Hâm'ın dördüncü oğlu Ken'ân'ı lânetlemiştir. Bir başka yorumda Hâm babasıyla cinsel ilişkide bulunmuş (Talmud, Sanhedrin, 70^a), ancak babası ve iki kardeşiyle birlikte daha önce Tanrı tarafından mübarek kılındığı için (Tekvîn, 9/1) Nûh onun yerine Ken'ân'ı lânetlemiştir. Diğer bir rivayette ise Hâm babasını çıplak durumda görünce gülmüş ve üstünü hemen örteceği yerde gidip öteki kardeşlerine haber vermiş ve böylece suç işlemiştir. Suçlu olduğu için de oğlu Ken'ân lânetlenmiş ve Hâm'ın soyundan gelen Mısırlılar'la Habeşler esir alınıp oturak yerleri açık olarak sürgün edilmek suretiyle (İşaya, 20/4) cezalandırılmıştır. Ayrıca Hâm Âdem ile Havvâ'nın cennette iken giydikleri, Tanrı'nın diktiği ve Nûh tarafından muhafaza edilen elbiseleri gemiden çıkışta çalarak saklamış, elbiseler kendisinden oğlu Kûş'a, ondan da oğlu Nimrod'a geçmiştir. Bu arada Ken'ân'ın lânetlenmesinin sebebini suçu onun işlemesine bağlayanlar da vardır.

İlâhî vahyin genel esprisiyle hiçbir şekilde bağdaşmayan, akîl ve ilmî temelden de yoksun olan bu yorumlar bir kenara bırakılırsa Nûh'un çocuklarıyla ilgili Tevrat metinlerinde çelişki olduğu görülür. Şöyle ki, Tekvîn'de (9/24-27) Ken'ân lânetlenen kardeşlerine kul olması için beddua edildiği bildirildikten sonra kar-

deşleri olarak Sâm ve Yâfes sayılmakta, fakat Hâm'dan hiç bahsedilmemektedir. Şu halde bu bölüme göre (Tekvîn, 9/20-27) Nûh'un çocukları Sâm, Yâfes ve Ken'ân'dır. Bu takdirde Tekvîn'deki (9/24) "küçük oğlu" nitelemesi Hâm'ı değil Ken'ân'ı ifade etmektedir. Diğer taraftan Nûh'un sadık bir adam ve kâmil bir insan olup Allah ile yürüdüğü, Sâm, Hâm ve Yâfes adında üç oğlundan bulunduğu belirtilir (Tekvîn, 5/32; 6/9-10). Araştırmacılara göre, tûfan kahramanı olan mâsum ve kâmil Nûh ile tûfan sonrası bağ dikip üzüm yetiştiren ve sarhoş olan Nûh'tan söz eden bu iki rivayeti uzlaştırmak isteyen Kitâb-ı Mukaddes yazarı Tekvîn'e (9/18, 22) "... babası Hâm" ifadesini ekleyip çelişkiyi gidermeye çalışmıştır (IDB, II, 515; III, 555).

Nûh'un, torunu Ken'ân'ı lânetlemesine dair Tevrat metni İsrâil irkinin üstünlüğünü ön planda tutan Yahvist yazara aittir ve muhtemelen bu yazar İbrânîler'in dikkatini, Sâm ve İbrâhim'in çocuklarına vaad edilmiş toprakları o dönemde işgal etmekte olan Ken'ânlılar'ın atasına çekmek için lânetleme hadisesini zikretmiş ve Hâm'ın Ken'ân'ın babası olduğu ibaresini eklemiştir. Öte yandan Nûh'un, Hâm'ın dört oğlundan sadece birini yani Ken'ân'ı lânetlemesi de İsrâilîoğulları'nın Ken'ânlılar'a düşman olmasına bağlanabilir.

Tevrat Hâm'ın Kûş, Mitsraim, Put ve Ken'ân adlarında dört oğlu olduğunu bildirmekte ve bunların çocukları hakkında bilgi vermektedir (Tekvîn, 10/6-20). Kûş'un Habeşler'in atası olduğu, Hâm gemide iken cinsî münasebette bulunduğu için de derilerinin siyah olduğu rivayet edilmektedir (Talmud, Sanhedrin, 108^b; *EJd*, V, 1174). Mitsraim'in neslinin ise Mısır halkını oluşturduğu ileri sürülmüştür. Kitâb-ı Mukaddes'e göre Hâmî ırk, Batı Filistin'den Afrika'ya kadar uzanan bölgeyi kuşatmaktadır (IDB, III, 236).

Tûfandan sonra insanlığın yeniden türeyişiyle ilgili olarak Tevrat'ın verdiği bilgileri kabul eden bazı Batılı ırk ve dil bilimcileri Hâmî ırk ve Hâmî dil tabirlerini kullanmaktadırlar. Bunlara göre Arap unsurlar hariç Mısırlılar, Sudanlılar, Habeşler, Berberîler vb. Afrika kavimleri Hâm'dan türemiştir. Yine bunlara göre Hâmî dil üç gruba ayrılmaktadır: Berberî veya Libya diyalekti, Kûş veya Etiyopya dili, Eski Mısır dili.

İslâmî kaynaklarda Hâm'a dair verilen bilgiler yahudi rivayetlerine benzetmek-